

Domniemany romański kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sędziszowej (powiat złotoryjski) w świetle dotychczasowych badań archeologicznych

Agata Szyber

UNIwersytet Jagielloński
ORCID 0000-0002-0345-3502

Przemysław Nocuń

UNIwersytet Jagielloński
ORCID 0000-0001-9526-6132

ABSTRACT

The alleged Romanesque church of St. Catherine of Alexandria in Sędziszowa (Złotoryja district) in the light of archaeological research to date

In 2009–2010, the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University carried out archaeological research on the relics of an alleged sacral building in Sędziszowa (Röversdorf) near Świerzawa (Schönau) in Lower Silesia. The surroundings of this village and of the nearby Nowy Kościół (Neukirch) were associated with a cluster of early medieval settlements connected with the Wleń (Lähn) district (castellania).

Before the research began, only one corner of the building was visible. One result of the work was that its plan was identified as a three-element towerless structure, which

consisted of a rectangular nave, a rectangular chancel and apse (semicircular), as well as a sacristy adjacent to the chancel from the north.

Although the written sources do not make it possible to clearly define the function of the temple, considering the scale of the foundation, it should be assumed that it was a church built around the middle of the 13th century. It must have ceased to exist quite early - probably no later than in the first third of the 15th century. There is also a lack of certainty about the church's presumed patrocinium (St Catherine of Alexandria).

KEY WORDS: medieval, Romanesque, church, Lower Silesia, archaeology, St Catherine of Alexandria, Sędziszowa

SŁOWA KLUCZOWE: średniowiecze, styl romański, kościół, Dolny Śląsk, archeologia, św. Katarzyna Aleksandryjska, Sędziszowa

Wstęp

W dolinie rzeki Kaczawy, na niewielkim wzniesieniu, przy drodze wiodącej z Sędziszowej do Sokołowca widoczne są niewielkie ruiny budowli, powszechnie identyfikowanej jako romański kościół (kaplica?) św. Katarzyny Aleksandryjskiej¹ (ryc. 1). Przed rozpoczęciem badań w terenie czytelny był jedynie południowo-zachodni narożnik obiektu oraz zachowane do niewielkiej wysokości fragmenty jego południowej ściany (ryc. 2). Podobno jeszcze w połowie XIX w. można było zobaczyć cały zarys kościoła z wielobocznie zamkniętym prezbiterium². Informację tę należy jednak uznać za niepewną, skoro Hans Lutsch w ostatniej ćwierci tego stulecia opisywał już tylko pozbawioną cech stylowych (zapewne detalu) część zachodniej fasady oraz fundament ściany południowej – zbudowane z łamanego kamienia porfirowego pochodzącego z pobliskiej Wielisławki³.

Wzgórze, na którym wzniesiono świątynię, zbudowane jest głównie ze skał piaskowcowych, zlepieńców, łupków i wapieni⁴. Niemniej wydaje się, że obiekt postawiono z wykorzystaniem tych lokalnych skał, a także bloków ryolitu, pochodzących z niedalekich wychodni tych skał w niedysyjszym kamieniołomie w górze Wielisławce⁵ (ryc. 3). Mają one specyficzne barwy (odcienie czerwieni) i strukturę, którym zawdzięcza nazwę porfirów lub – dokładniej – porfirów kwarcowych. Ponieważ

¹ Zob. np. Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955, s. 59.

² Zob. B. Steinborn, *Złotoryja, Chojnów, Świerzawa. Zabytki sztuki regionu*, Wrocław 1959, s. 146. Badaczka nie daje jednak żadnego odwołania do źródła takiej informacji. Poligonalne zamknięcie prezbiterium omawianej świątyni sędziszowskiej upodabniałoby to założenie do datowanego wcześniej pobliskiego założenia w Nowym Kościele. Czesław Lasota i Jerzy Rozpędowski zrekonstruowali pierwotną formę tamtejszego kościoła jako założenie jednonawowe, bez wieży, z wydzielonym od wschodu i zamkniętym poligonalnie prezbiterium. C. Lasota, J. Rozpędowski, *Nowy Kościół, pow. Złotoryja*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 5 (1971), s. 206–207. Zob. G. Biczak, M. Rąbiega, P. Rębisz, *Kościół NMP w Nowym Kościele na tle architektury sakralnej 1. połowy XIII w.*, „Architectus”, 1 (2019), s. 129–144.

³ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3: *Der. Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891, s. 430.

⁴ S. Cwojdziański, J. Pacuła, *Rejon Świerzawy [w:] Geostrada sudecka – przewodnik geologiczno-turystyczny*, Warszawa–Praga 2013, s. 52–59; T. Gunia, *Wycieczka 11. Sędziszowa–Jerzmanice*

Zdrój [w:] *Przewodnik geologiczny po Sudetach*, W. Grocholski (red.), Warszawa 1969, s. 187–193.

5 Na górze tej u schyłku wczesnego średniowiecza funkcjonował gród. Zob. S. Moździoch, *Archäologische Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Schlesien* [w:] *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, J. Henning, A.T. Ruttkay (Hrsg.), Bonn 1998, s. 276–291.

6 *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1: 971–1230, H. Appelt (bearb.), Graz–Köln 1963, nr 28.

7 Goliński M., *Dzieje zamku Wleń* [w:] *Wleński mikroregion osadniczy w X–XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, J. Piekalski (red.), Wrocław 2017, s. 35.

8 Legut-Pintal M., *Śląski model melioratio terrae na przykładzie ziemi nysko-otmuchowskiej i Pogórza Kaczawskiego* [w:] *Cum gratia et amicitia: studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz (red.), Wrocław 2017, s. 186.

9 *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 4: 1267–1281, W. Irgang (bearb.), Graz–Wien–Köln 1988 (dalej: SUB IV), nr 47, s. 43.

10 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *Życie w dolinach. Dzieje Świerzawy i okolic*, Wrocław 2015, s. 34.

11 Szerzej problem omawia: *ibidem*, s. 84–85.

12 SUB IV, nr 87, s. 70–71.

część wykorzystanego do budowy kamienia jest obtoczona, można zakładać, że materiał pozyskiwano także z koryta lub brzegów Kaczawy.

Sędziszowa i jej świątynie w świetle źródeł pisanych

Z treści bulli z 23 kwietnia 1155 r.⁶ wynika, że papież Hadrian IV – na prośbę wrocławskiego biskupa Waltera – wziął w opiekę jego diecezję, zatwierdzając przy tym biskupie posiadłości. Elementem składowym dokumentu jest przywołanie ośrodków centralnych (zapewne grodów), stanowiących punkty wyznaczające południową i zachodnią granicę diecezji. Wśród nich wymieniony jest *Valan*, łączony z nadobrzezańskim Wleniem⁷.

Zakładając, że okręgi grodowe obejmowały obszar o promieniu około 15–20 km od centralnego grodu, Maria Legut-Pintal uważa, że do okręgu wleńskiego przynależały prawdopodobnie także wsie położone dalej na wschód – już nad Kaczawą. Miały one być powiązane ze skupiskiem osadnictwa wczesnośredniowiecznego w okolicy Sędziszowej i Nowego Kościoła⁸.

Przemysław Wiszewski, w odniesieniu do początków Sędziszowej, przywołuje testament wrocławskiego biskupa Tomasza I z 9 stycznia 1268 r.⁹, w którym zapisał on kanonikom katedry wrocławskiej dochody z dziesięć „z siedemnastu wsi położonych koło Złotoryi”. Jedną z nich – „villa Reinfridi” – identyfikowana jest właśnie z Sędziszową (Röversdorf)¹⁰.

Źródła pisane niewiele mówią o świątyni zlokalizowanej opodal Wielisławki. Ze względu na fakt, że w granicach średniowiecznej Sędziszowej zachowany jest jeszcze romański kościół św. Jana Chrzciciela i św. Katarzyny Aleksandryjskiej, który od średniowiecza był kościołem parafialnym także dla lokowanej na południe od niego Świerzawy¹¹, to z tą świątynią zapewne należy wiązać większość z nielicznych zapisów źródłowych. Najwcześniejszy jest dokument z 1268 r.¹², w którym wymieniony

został sędziszowski proboszcz Walter. Wiszewski, analizując treść źródła, wyciąga interesujące wnioski mające pośrednio datować założenie samej wsi. Jeden z mieszkańców Sędziszowej („villa Reinuridi”) – Berthold, został bowiem zatrudniony przez syna komesa Brebimila – Sobiesława, do przeprowadzenia lokacji wsi, która od jego imienia – jako zasadzcy – otrzymała nazwę „Bertholdesdorph” (dzisiejszy Gościśław). Zdaniem Wiszewskiego zaangażowanie do lokacji Gościśławia mieszkańca Sędziszowej może oznaczać, że ów dysponował wiedzą, jak proces taki przebiegał (zapewne jako jeszcze naoczny świadek lokacji). Jeśli założenie to jest słuszne, początki lokacyjnej Sędziszowej moglibyśmy widzieć pod koniec czwartej lub na początku piątej dekady XIII w.¹³

Kolejne dane pojawiają się w efekcie lokacji Świerzawy w ostatniej dekadzie XIII w. Jak pisze Wiszewski mieszkańcy miasta początkowo uczęszczali do położonego poza miastem sędziszowskiego kościoła św. Jana Chrzciciela. Dopiero w latach 80. XIV w. wzniesiony został kościół miejski Wniebowstąpienia NMP. Był on jednak filią św. Jana w Sędziszowej¹⁴ (określanego w nowożytnych protokołach wizytacyjnych Sędziszowej jako „Nieder Kirch”¹⁵). Należy zatem zwrócić uwagę na pojawiające się w XVII-wiecznych protokołach określenie „kościół dolny”. Logicznym tego rozwinięciem powinno być stwierdzenie, że w miejscowości musiał istnieć także „kościół górny”¹⁶.

Interesujący w dyskusji na temat sędziszowskiej świątyni katolickiej (świątyni?) jest również dokument z 1519 r., na bazie którego Wiszewski uważa, że w Sędziszowej miała funkcjonować odrębna parafia¹⁷. Hans von Nimptsch, ówczesny właściciel Sędziszowej, korzystając z posiadanego prawa patronatu, chciał wyznaczyć tutejszego proboszcza. Przeciwny temu był Kasper von Röchlitz, dzierżyciel książeńcych uprawnień w Świerzawie, który – korzystając z nich – żądał prawa do mianowania proboszcza zarówno dla Świerzawy, jak i dla Sędziszowej. Biorąc pod uwagę przywołane długotrwałe

13 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 37.

14 Także w okresie nowożytnym świątynia miejska była jedynie filią parafii św. Jana Chrzciciela w Sędziszowej – zob. *ibidem*, s. 84.

15 *Visitationsberichte der Diözese Breslau nebst Visitationsordnungen. Archidiakonat Liegnitz*, J. Jungnitz (Hrsg.), Bd. 1, Breslau 1909 (= *Veröffentlichungen aus dem Fuerstbischöflichen Diözesan-Archive zu Breslau*, Bd. 4), s. 82, 250.

16 Kościół w Świerzawie raczej nie był tak określany, gdyż nazwa ta nie pojawia się w żadnym z protokołów wizytacyjnych.

17 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 86.

18 *Visitationsberichte der Diözese...*, s. 84.

19 Jeszcze w XVII w. zarządca dóbr z Sędziszowej miał posiadać liczne dokumenty dotyczące dochodów tej kaplicy. Zob. *ibidem*.

20 H. Uhtenwoldt, *Schönau an der Katzbach. Vom Lebensweg einer kleinen schlesischen Stadt*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, 6/7 (1941), s. 42.

21 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 86. Na wezwanie św. Katarzyny wskazuje też: *Schlesiens Kirchorde und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, H. Neuling (Hrsg.), Breslau 1902, s. 262.

22 Na temat patrocinium św. Katarzyny Aleksandryjskiej pisała m.in.: P. Pieńkowska-Wiederkehr, *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych* [w:] *Fasciculi Historici Novi*, t. 11: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, R. Michałowski (red.), Warszawa 2011, s. 149–374.

23 P. Pencakowski, *Historia świętej Katarzyny Aleksandryjskiej. Gotyckie malowidła ścienne w korpusie kościoła w Świerzawie na Dolnym Śląsku* [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, W. Bałus, W. Walańus, M. Walczak (red.), Kraków 2007, s. 31–45.

24 Pielgrzymkowa funkcja świątyni w Sędziszowej nie znajduje potwierdzenia w jakimkolwiek dokumencie odpustowym. Wiszewski zwraca uwagę, że w źródłach z drugiej połowy XVII w. zauważalne jest zjawisko określenia opuszczonych kaplic jako miejsc pielgrzymkowych (np. zrujnowanej kaplicy w Wałbrzychu w wizytacji z 1654 r.). M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 115; zob. J.A. Hensel, F.E. Rambach, *Protestantische Kirchen-Geschichte der*

funkcjonowanie kościoła w Świerzawie jako filii parafii św. Jana Chrzciciela, czyli „kościoła dolnego”, słusznym jest postawienie tu pytania o to, czy „druga” (?) parafia sędziszowska mogła mieć swoją siedzibę w niedookreślonym „kościółce górnym”. Protokoły z wizytacji kanoniczej wymieniają w 1677 r.¹⁸ w północnej części wsi „sacellum collapsum” – zawałoną kaplicę NMP¹⁹. Jej lokalizacja odpowiada założeniu, któremu poświęcony jest niniejszy tekst.

Hermann Uhtenwoldt, pisząc o tym założeniu, podaje jednak inne wezwanie – św. Katarzyny. Uważa zresztą budowlę za późną i bez większego znaczenia kultowego (kaplicę wotywną)²⁰. Wiszewski twierdzi, że badacz „pomylił najwyraźniej dwie świątynie” – znaną z protokołu z 1677 r. zrujnowaną kaplicę NMP (możliwy ośrodek parafii sędziszowskiej) oraz kościół św. Jana, który jako drugiego patrona posiadał właśnie św. Katarzynę Aleksandryjską²¹. Można byłoby postawić tu kolejne pytanie – czy fakt posiadania przez zachowaną do dziś świątynię w Sędziszowej dwóch wezwań (św. Jana Chrzciciela i św. Katarzyny Aleksandryjskiej)²² nie mógłby świadczyć, że jedno z nich zostało transferowane ze zniszczonego lub zdesakralizowanego kościoła (np. założenia położonego w górnej części wsi). Jednak fakt istnienia w „kościółce dolnym” XIV-wiecznego cyklu polichromii, prezentującego żywot i męczeńską śmierć św. Katarzyny z Aleksandrii²³, znacząco to unieprawdopodobnia lub ewentualnie wskazuje, że musiałyby nastąpić to bardzo wcześnie – nie później niż w pierwszej połowie XIV w.

W dyskusji na temat datowania założenia w oparciu o źródła historyczne należy użyć jeszcze słusznego spostrzeżenia Wiszewskiego, który twierdzi, że uznanie w protokole z wizytacji kanonicznej w 1677 r. zrujnowanej kaplicy NMP za cel „pradawnych pielgrzymek” wskazuje na realizację w nim zwyczaju Kościoła rzymskiego²⁴, zatem dowodzi jej przedreformacyjnej chronologii.

Z XVIII w. pochodzą jeszcze informacje o natrafieniu w 1754 r. we wnętrzu zrujnowanej kaplicy w Sędziszowej

na grób z ludzkimi szczątkami (*ein Grab und darinnen einen Coerper oder Gebeine*)²⁵. Na większości palców dłoni zmarłego miały znajdować się pierścienie (w tym jeden ozdobiony dwiema literami), które nie były jednak szczególnie cenne i nie miały żadnych szlacheckich kamieni (podobne ozdoby palców miały być odnajdowane w sędziszowskim majątku²⁶).

Jedynie dla porządku wskazać trzeba jeszcze zapis z wizytacji w 1687 r., według którego kościół sędziszowski (raczej mowa tu o „kościółce dolnym” – św. Jana) określony został jako jeden z siedmiu najstarszych na Śląsku²⁷.

Próba datowania zniszczenia kościoła (kaplicy) na podstawie źródeł historycznych raczej nie jest możliwa. Jak podkreśla Wiszewski, Świerzawa i okoliczne wsie – poza rabunkową reją husycką w 1428 r. – nie zostały mocno dotknięte zamętem XV w., tak bardzo rujnującego inne części Śląska. Autor XIX-wiecznej historii Świerzawy przypuszczał, że zniszczenie zamku w Sędziszowej (na Wielisławce) oraz pobliskiego kościoła (podaje wezwanie św. Katarzyny) były rezultatem najazdu husytów w 1427 r.²⁸

Kaplica na pewno była już zrujnowana w połowie XVIII w., o czym opowiada także historia jednego z mieszkańców wsi, który kilka lat przed 1768 r.²⁹, przygotowując się do budowy, zwiózł na swoje podwórze duże kamienie z ruin pobliskiego kościoła. Nie znalazł jednak w nocy chwili spokoju, dopóki nie odwiózł ich z powrotem do kaplicy³⁰.

W dyskusji dotyczącej datowania obiektu głos zabierają także powojenni historycy sztuki. Zygmunt Świechowski uważał, że zastosowana technika budowlana z kamienia łamanego z zastosowaniem ciosów kamiennych o powierzchni licowej prostokątnej w narożnikach (ryc. 4) pozwala określić ją jako późnoromańską i w konsekwencji datować na około połowę XIII w.³¹

Gemeinen in Schlesien nach allen Fürstenthümern, vornehmsten Städten und Oertern dieses Landes, Leipzig–Liegnitz 1768, s. 449.

²⁵ *Ibidem*, s. 443. Informację tę miał jeden z autorów usłyszeć osobiście od odkrywcy tych szczątków.

²⁶ Niejasne jest przywołanie tej historii przez Wiszewskiego (z informacjami o odnalezieniu w kaplicy krypty z ciałami zmarłych, które miały pierścienie z herbami na palcach), a następnie interpretowanie jej jako dowód funkcjonowania tu mauzoleum któregoś z rodów mających swoje majątki. Zob. M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 115. Oryginalny zapis nie upoważnia do takich twierdzeń.

²⁷ *Visitationsberichte der Diözese...*, s. 255. Inaczej twierdzi monografista miasta Świerzawy, który za jeden z siedmiu najstarszych kościołów na Śląsku uważa właśnie zrujnowaną świątynię w górnej części wsi (przy drodze do Sokołowca). Zob. Ch. A. Kettner, *Schönau's Stadt- und Kirchen Geschichte, nebst einem vorangeschickten kurzen Abrisse der Geschichte von Schlesien und der schlesischen Religionsgeschichte, zum 100jährigen Kirchenjubiläum der evangelischen Gemeinde*, Hirschberg 1841, s. 62.

²⁸ *Ibidem*, s. 28. Wiszewski nie zgadza się z taką sugestią, zwracając uwagę, że „dane, którymi dysponujemy w zakresie obrotu nieruchomościami i gospodarki, nie wskazują na załamanie tutejszego życia społecznego lub kryzys ekonomiczny późnego średniowiecza”. M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 116.

²⁹ Brak podstaw do datowania tego zdarzenia przez Wiszewskiego na 1654 r. *Ibidem*, s. 220.

³⁰ J.A. Hensel, F.E. Rambach, *op.cit.*, s. 443.

³¹ Z. Świechowski, *op.cit.*, s. 59.

Badania archeologiczne i ich rezultaty

Wobec tak nielicznych wzmianek i skąpych źródeł historycznych, dotyczących interesującego nas obiektu, z pomocą przychodzą źródła archeologiczne. W latach 2009–2010 przeprowadzone zostały wstępne prace wykopaliskowe. Badaniami, z ramienia Zakładu Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Instytutu Archeologii UJ, kierowali autorzy niniejszego artykułu. Celem podjętych prac była próba określenia chronologii oraz pierwotnych rozmiarów budowli i jej rozplanowania, a także zlokalizowanie ewentualnego cmentarzyska przykościelnego. Istotną kwestią było również opracowanie wytycznych, które pomogłyby w zachowaniu i popularyzacji zabytku.

Niewielkie wykopy sondażowe założono w kilku miejscach istotnych dla rekonstrukcji planu i sposobu posadowienia świątyni. (zob.: plan stanowiska – ryc. 5).

W pierwszym roku badań otworzono cztery wykopy archeologiczne. Pierwszy (określony jako 1/2009, początkowo o wymiarach 2×5 m) usytuowany został na osi E–W, w północno-wschodnim narożniku założenia. W trakcie prac został on poszerzony w części południowo-zachodniej, a w kierunku południowym poprowadzono od niego długi sondaż, przecinający w poprzek nawę i sięgający aż do południowej ściany kościoła. Nieco dalej na zachód, na linii N–S, zlokalizowano wykop 2/2009 (wymiary 2×5 m), przecinający domniemaną lokalizację północnej ściany kościoła. Wykop 3/2009 (w kształcie litery „L” i wymiarach $5 \times 2 \times 5$ m) umiejscowiono na wschodnim stoku wzgórza, gdzie – według informacji mieszkańców – w trakcie orki często znajdowane były szczątki kostne. Wykop 4/2009 założony został tuż przy granicy zachowanego jeszcze przy powierzchni ziemi fundamentu południowej ściany kościoła, w miejscu, w którym mogłoby znajdować się wieloboczne zamknięcie prezbiterium (lub absyda). Wykop ten miał wymiary $1,5 \times 6$ m i (podobnie jak 1/2009) usytuowany był na

osi E-W. W trakcie prac wykopaliskowych poszerzono go w kierunku południowym (sięgając południowej ściany prezbiterium). Ostatecznie uzyskał on kształt litery „L”.

W drugim sezonie badań założono 10 kolejnych sondży. Pierwszy z nich, oznaczony jako wykop 1/2010 (o wymiarach 3×3 m), usytuowany został na linii zachodniej ściany kościoła, w miejscu, gdzie – jak zakładano – powinno znajdować się główne wejście do świątyni (dokładnie 5,45 m na północ od zachowanego południowo-zachodniego narożnika kościoła, mierzonych od punktu wewnątrz narożnika). Wykop 2/2010 (o wymiarach 2×5 m) zlokalizowany został na osi E-W, we wschodniej części stanowiska, w miejscu zakładanego posadowienia absydy (lub zamknięcia prezbiterium). Wykop 3/2010 (o wymiarach 3×3 m) założony został w odległości 2 m na północ od wykopu 1/2010 – w miejscu, gdzie (jak przypuszczano) powinien znajdować się północno-wschodni narożnik nawy. Z kolei wykop 4/2010 umiejscowiono w odległości 1 m na południe od wykopu 2/2010 – w celu lepszego wyjaśnienia sposobu posadowienia wschodniego zamknięcia kościoła. Kolejne wykopy (nr 5–9/2010) miały charakter niewielkich sondży (2×3 m oraz 4×3 m) i miały posłużyć odnalezieniu przykościelnego cmentarza. Dwa z nich znajdowały się po południowej stronie kościoła, trzy pozostałe usytuowane zostały na łagodnym, północnym stoku wzgórza. Ostatni wykop 10/2010 (o wymiarach $1,7 \times 1,5$ m) założony został w miejscu przejścia nawy w prezbiterium (po wewnętrznej stronie murów) i przylegał od południa do ściany prezbiterium. Po oczyszczeniu tej partii muru ukazało się w jego wnętrzu niewielkie, o długości 10 cm, przedłużenie muru do wnętrza nawy/prezbiterium, na którym zapewne opierał się łuk tęczowy kościoła.

W wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych udało się wstępnie zrekonstruować plan kościoła jako orientowane założenie, najprawdopodobniej trójelementowe, bezwieżowe. Zakres dotychczas przeprowadzonych prac nie pozwala stwierdzić jednoznacznie,

32 W tym miejscu należy zaznaczyć, że domniemany XIX-wieczny opis ruin mówi o wielobocznym zamknięciu od wschodu. Z treści nie wynika jednak, czy dotyczył on trójelementowego kościoła z poligonalną absydą (typ 2 VI A wg Kozaczewskiego), czy kościoła dwuelementowego z wielobocznie zamkniętym prezbiterium, bez wydzielonej absydy (typ 1 III A wg Kozaczewskiego). W tej wersji oczywiście inne byłyby również wymiary poszczególnych elementów kościoła. Zob. T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H-O)*, Wrocław 1994.

33 Jego przebieg nie był w pełni czytelny, gdyż na wspomnianym poziomie nie były widoczne lica muru, a jedynie pojedyncze kamienie z wnętrza muru i łącząca je zaprawa.

że obiekt w Sędziszowej składał się z trzech wyraźnie wydzielonych elementów przestrzennych: prostokątnej nawy, prostokątnego (choć zastanawiająco krótkiego) prezbiterium oraz półkolistej absydy (typ 2 V A wg Kozaczewskiego). Pomimo pewnych wątpliwości ten model uznajemy za najbardziej prawdopodobny i na nim opieramy zaproponowany sposób rekonstrukcji bryły kościoła³² (ryc. 6).

Jedyną widoczną przed rozpoczęciem prac pozostałością świątyni był południowo-zachodni narożnik nawy (ryc. 7). Od wewnątrz na jego ścianach były jeszcze zachowane znaczące partie wyprawy tynkarskiej. W trakcie badań archeologicznych na poziomie współczesnego gruntu udokumentowano również przebieg południowej ściany nawy w kierunku wschodnim³³ (ryc. 8). Lica tego muru zostały uchwycone w wykopie 1/2009. Odślonięcie i oczyszczenie południowej ściany nawy kościoła, ukrytej dotąd pod korzeniami drzew, pozwoliło z kolei na rozpoznanie sytuacji w miejscu przejścia nawy w prezbiterium (wykop 10/2010) oraz na określenie długości samej nawy. W wykopie 2/2009, w profilu zachodnim i wschodnim, uchwycono negatyw spągu północnego muru nawy. Na tej podstawie możliwe stało się przynajmniej orientacyjne zrekonstruowanie przebiegu tego muru oraz określenie lokalizacji północno-zachodniego narożnika nawy.

Opierając się na powyższych ustaleniach, należy stwierdzić, że nawa kościoła miała wymiary wewnętrzne ok. $15,6 \times 12,8$ m. Grubość murów nawy wynosiła 110 cm. Tak oszacowane wymiary wskazują, że obiekt ten był zbliżony wielkością do kościoła św. Jana i św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Świerzawie (gdzie nawa ma wymiary wewnętrzne $17,6 \times 11,75$ m).

Zakładając na podstawie badań archeologicznych, że kościół w Sędziszowej miał budowę trójelementową, oprócz opisanej powyżej nawy, należy wyróżnić kolejny jego człon – prostokątne prezbiterium. *In situ* udokumentowano fundament jego południowej ściany, którego oba lica były na większości jego przebiegu czytelne.

Dodatkowo, południowy kraniec wykopu 4/2009 sięgnął wewnętrznego lica tej ściany, a w jego wschodnim profilu udało się odsłonić zachodnie lico wschodniej ściany prezbiterium. Ważnym odkryciem było też uchwycenie miejsca zakończenia nawy i początku prezbiterium (wykop 10/2010). Rozpoznanie tego fragmentu murów świątyni było znacznie utrudnione ze względu na rosnące w tym miejscu drzewo (ryc. 9). Zostało ono ścięte, ale jego rozbudowany system korzeniowy wniknął głęboko w strukturę murów, nie pozwalając na ich pełne odsłonięcie. We wspomnianym wykopie uchwycone zostało jednak lico muru prezbiterium, które w tym miejscu rozszerzało się do wewnątrz, tworząc prawdopodobnie podstawę łuku tęczowego.

Opierając się na odsłoniętych w trakcie badań relikwiarach, przyjmujemy, że prezbiterium miało kształt prostokąta o wewnętrznych wymiarach $6,1 \times 5,3$ m (dla porównania wymiary wewnętrzne prezbiterium pobliskiego kościoła św. Jana i św. Katarzyny Aleksandryjskiej wynoszą $8,55 \times 6,76$ m). Niestety nie udało się ustalić dokładnego położenia ani kształtu zakończenia prezbiterium. Nie zostało także uchwycone miejsce „wyjścia” murów domniemanej absydy. Nie można zatem wykluczyć, że kościół w Sędziszowej był dwuelementowy i składał się jedynie z prostokątnej nawy oraz zamkniętego półkolistego lub poligonalnego (jak chce niezidentyfikowany przekaz z połowy XIX w.) prezbiterium. Taką formą byłaby zbliżona np. do pierwotnej bryły świątyni w Nowym Kościele³⁴.

Najsłabiej rozpoznany i nie do końca potwierdzony element kubaturowym kościoła w Sędziszowej jest absyda zamykająca kościół od wschodu. Założone w miejscu przypuszczalnego posadowienia absydy wykopy 2 i 4/2010 nie dostarczyły konkretnych danych. Odsłonięte w nich warstwy należy raczej interpretować jako naturalne gruzowisko. Jedynie w wykopie 4/2009 odsłonięto niewielki fragment fundamentu zbudowanego z kamieni połączonych zaprawą i ułożonych bezpośrednio na

34 C. Lasota, J. Rozpędowski, *op.cit.*, s. 207; zob.: G. Biczak, M. Rabięga, P. Rębisz, *op.cit.*, s. 137–138.

podłożu skalnym. Proponujemy na tej podstawie przyjąć hipotezę o istnieniu półkolistej absydy. Miałaby ona promień wewnętrzny wynoszący ok. 3 m.

Od północy do prezbiterium przylegała prostokątna zakrystia. We wschodniej części wykopu 1/2009 odsłonięto fragmentarycznie zachowany w partii fundamentowej mur, który uznać należy za relikwiny jej północnej ściany. Odsłonięty fragment posiadał wyraźnie widoczne lico wewnętrzne i w jednym miejscu także widoczną granicę zewnętrzną (lico?). Blisko wschodniej granicy wykopu 1/2009 widoczny był też wyraźny wkop, który ostrożnie zinterpretowano jako ślad po „wyrabowanym” murze wschodnim zakrystii. Wstępnie można założyć, że zakrystia miała plan prostokąta o wymiarach wnętrza ok. 5 × 2,6 m (zakrystia w kościele św. Jana i św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Świerzawie była dłuższa i miała wymiary wewnętrzne: 8,4 × 2,8 m).

Fragmentarycznie rozpoznane relikwiny zakrystii i północnej części prezbiterium oraz brak powiązanej z nimi stratygrafii nie pozwalają stwierdzić, czy zakrystia powstała w tym samym czasie co bryła kościoła, czy dobudowano ją w późniejszym okresie.

Podczas prac archeologicznych znaleziono wiele zabytków ruchomych, takich jak fragmenty naczyń glinianych (476 ułamków), ceramiki budowlanej (cegieł, dachówek, płytek posadzkowych – łącznie 226 fragmentów), przedmioty metalowe (78 sztuk, w tym głównie gwoździe) oraz kości zwierzęce.

O ile obecność ceramiki budowlanej i części przedmiotów metalowych (zwłaszcza gwoździ) związana jest z budową, funkcjonowaniem, a przede wszystkim destrukcją budynku kościoła, to pozostałe znaleziska należy łączyć z innymi procesami tafonomicznymi. Przeważająca liczba fragmentów naczyń, które pochodzą z czasów od późnego średniowiecza po współczesność, związana jest przede wszystkim z użytkowaniem okolicznych pól uprawnych, a także gromadzącymi się przez wieki przy ruinach odpadkami.

Interesująco na tle całego stanowiska w Sędziszowej przedstawia się odkryta w wykopie 1/2009 jama ze szczątkami zwierząt (ryc. 10, 11). Znajdowała się ona w centralnej części dawnej nawy. Już na głębokości 30 cm zaczęły pojawiać się, w otoczeniu ciemnej, przepalanej ziemi z kawałkami węgla drzewnych i kamieniami, pojedyncze kości zwierzęce. W trakcie dalszej eksploracji odsłonięto kompletny szkielet psa, poniżej niepełny szkielet krowy oraz pojedyncze kości konia. Dno obiektu znajdowało się na głębokości 70 cm. Przy kręgach szyjnych psa znaleziona została żelazna sprzączka, zapewne od obroży. Jej pospolita forma nie pozwala jednak na określenie czasu powstania (datowanie) tej intrygującej jamy. Na poziomie zalegania kości odkrytych zostało także kilka fragmentów ceramiki, które możemy datować na XV–XVI w.

Trudno określić charakter i funkcję opisanej jamy. Być może należy wiązać ją z okresem zniszczenia kościoła w trakcie trwania wojen husyckich w 1427 lub 1428 r., a może jest to wtórne wypełnisko dawnego grobu, o którego odkryciu mówi źródło z połowy XVIII w.

Niestety w trakcie badań archeologicznych na stanowisku w Sędziszowej nie udało się odkryć pozostałości cmentarza. Wykop 3/2009 wykluczył istnienie śladów cmentarza na wschodnim stoku wzgórza. Wytyczone w tym samym celu wykopy 5, 6 i 7/2010, usytuowane po północnej stronie kościoła, oraz wykopy 8 i 9/2010, zlokalizowane po jego stronie południowej, również nie dostarczyły żadnych śladów grobów. Wytłumaczeniem takiego stanu rzeczy może być fakt całkowitego zniszczenia cmentarza w ciągu następnych wieków, zwłaszcza w okresie nowożytnym, kiedy dokoła ruin kościoła prowadzone były intensywne prace rolnicze. Wpływ na to musiał mieć także fakt, że jeśli groby znajdowały się wokół świątyni, nie mogły być głęboko wkopane w ziemię (ze względu na płytko położone skaliste podłoże). Zniszczeniu cmentarza sprzyjały zarówno czynniki naturalne (denudacja), jak i działalność gospodarcza (orka). Według informacji ustnej mieszkańców Sędziszowej jeszcze w latach 60.

35 Warto zwrócić uwagę, że badania przy świątyni w Nowym Kościele (okolicie tej miejscowości oraz Sędziszowej miały być objęte wcześniejszym osadnictwem średniowiecznym) wykazały istnienie cmentarzyska datowanego na XII w. i pierwszą ćwierć XIII w. Zob. *ibidem*, s. 206–207.

36 Jako postulat ewentualnych działań w przyszłości, które mogły zweryfikować dane w zakresie chronologii założenia, należy wskazać datowanie radiowęglowe zapraw budowlanych.

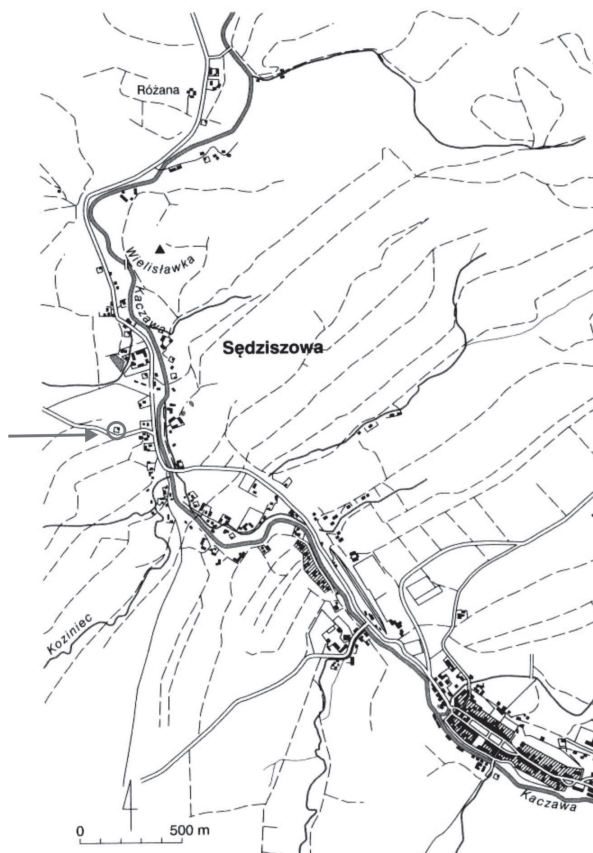
XX w. na wzgórzu oraz u podnóży jego stoków licznie znajdowane były kości ludzkie³⁵.

Podsumowanie

Badania archeologiczne w Sędziszowej doprowadziły do rozpoznania planu najpewniej trójelementowej świątyni bezwieżowej, którą tworzyła prostokątna nawa, prostokątne prezbiterium oraz półkolista absyda, a także – przylegająca do prezbiterium od północy – zakrystia. Odslonięte (głównie w części południowej) fundamenty kościoła w większości posadowione zostały bezpośrednio na skale macierzystej (ryc. 12). Śladami nieistniejących już murów budowli (w północno-zachodniej i północnej części założenia) były warstwy pokruszonej zaprawy i luźne kamienie (ryc. 13). Stanowiły one jedyną wskazówkę (spąg negatywu rozebranych murów) pozwalającą na rekonstrukcję ich przebiegu.

Choć źródła pisane nie pozwalają na jednoznaczne określenie funkcji świątyni, biorąc pod uwagę skalę założenia, przyjęć należy, że był to kościół (domniemany „kościół górny” w Sędziszowej). Chronologia powstania założenia nie została potwierdzona materiałem archeologicznym, ale na podstawie sposobu budowy należy uznać (za Zygmuntem Świechowskim), że wzniesiono je około połowy XIII w. Świątynia musiała przestać istnieć dość wcześnie, zapewne jeszcze w średniowieczu (w czasie niepokojów husyckich lub nawet wcześniej)³⁶.

Niejednoznaczne jest także wezwanie świątyni – znane dopiero ze źródeł nowożytnych, opisujących obiekt jako już zrujnowany. Przywoływany jest w nich jako poświęcony Najświętszej Marii Pannie lub św. Katarzynie (Aleksandryjskiej) – oba te patronie należą do wczesnych na Śląsku. Gdyby przyjęć założenie o transferze wezwania św. Katarzyny do „kościółka dolnego” – dotąd pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela – to musiałoby to mieć miejsce do połowy XIV w., kiedy powstał w nim cykl malowideł poświęcony tej (nowej?) patronce.

Ryc. 1. Lokalizacja kościoła na planie miejscowości (wg *Słownika geografii turystycznej Sudetów*, t. 7: *Pogórze Kaczawskie*, M. Staffa (red.), Wrocław 2002, s. 495).

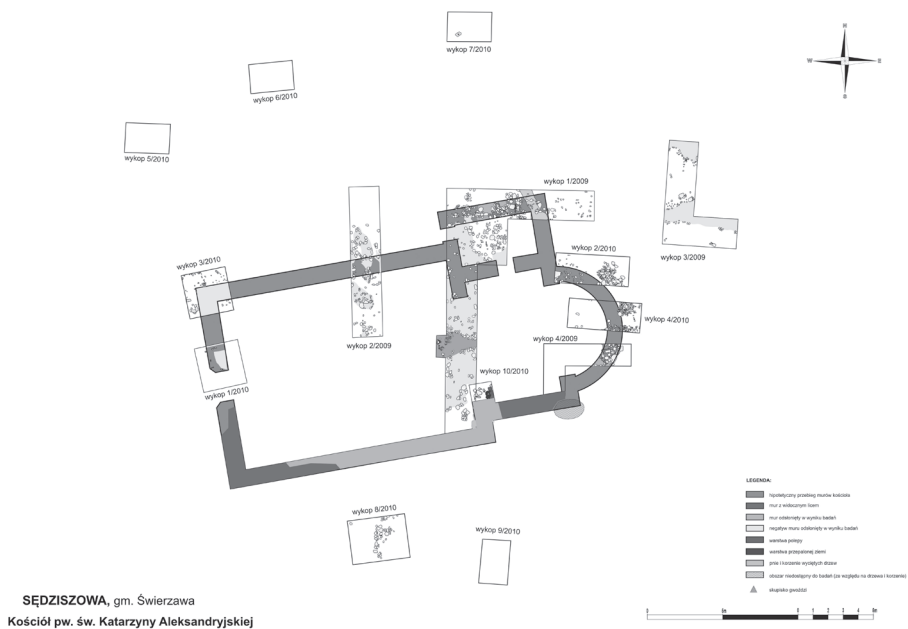
Ryc. 2. Sędziszowa. Zachowane do dziś relikty kościoła (fot. A. Szyber).

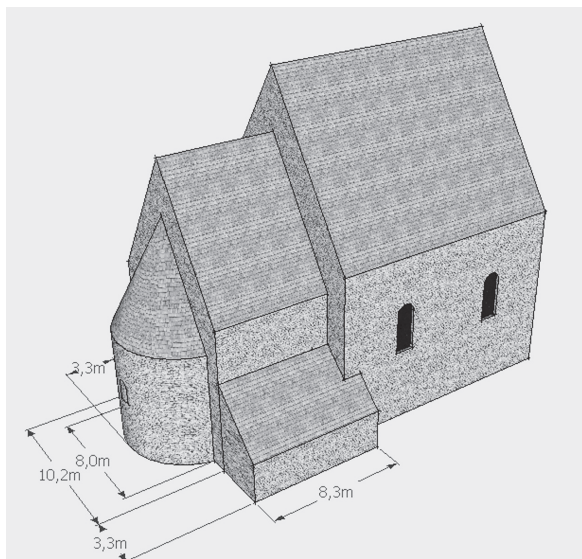
Ryc. 3. Wzgórze Wielisławka z widocznym dawnym kamieniołomem (obecnie rezerwat przyrody Organy Wielisławskie) (fot. A. Szyber).

Ryc. 4. Sędziszowa. Południowo-zachodni narożnik kościoła z widocznymi ciosami kamiennymi w narożnikach (fot. A. Szyber).

Ryc. 5. Sędziszowa. Plan wykopów z lat 2009–2010 (oprac. A. Szyber, P. Nocuń, I. Pieńkos).

Ryc. 6. Rekonstrukcja kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sędziszowej (w oparciu o typ kościołów z V A wg T. Kozaczewskiego) (rys. P. Nocuń).

Ryc. 7. Sędziszowa. Południowo-zachodni narożnik kościoła z widocznymi fragmentami wyprawy tynkarskiej (fot. A. Szyber).

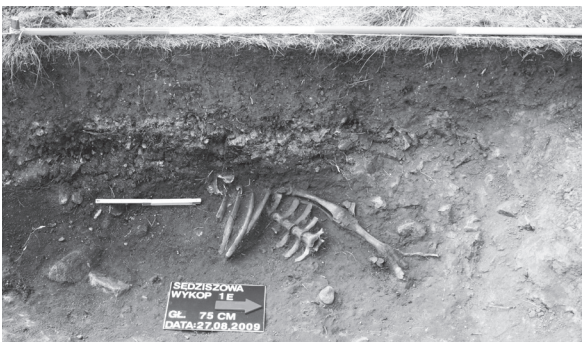
Ryc. 8. Sędziszowa. Odsłonięty w trakcie prac archeologicznych południowy mur nawy kościoła – widok od wschodu (fot. A. Szyber).

Ryc. 9. Sędziszowa, wykop 10/2010. Miejsce przejścia nawy w prezbiterium – widok od zachodu (fot. A. Szyber).

Ryc. 10. Sędziszowa, wykop 1E/2009. Jama ze szczątkami zwierzęcymi (fragmenty szkieletu psa oraz znaleziona przy nim sprzączka obroży) (fot. A. Szyber).

Ryc. 11. Sędziszowa. Jama ze szczątkami zwierzęcymi (fragment szkieletu krowy) (fot. A. Szyber).

Ryc. 12. Sędziszowa, wykop 4/2009. Pozostałości zaprawy i muru absydy zalegające bezpośrednio na skale macierzystej (fot. A. Szyber).

Ryc. 13. Sędziszowa, wykop 1AB/2009. Pozostałości muru północnej ściany zakrystii (fot. A. Szyber).

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1: 971–1230, H. Appelt (bearb.), Graz–Köln 1963 (SUB I).
- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 4: 1267–1281, W. Irgang (bearb.), Graz–Wien–Köln 1988 (SUB IV).
- Visitationsberichte der Diözese Breslau nebst Visitationsordnungen. Archidiakonat Liegnitz*, J. Jungnitz (Hrsg.), Bd. 1, Breslau 1909 (=Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archive zu Breslau, Bd. 4).

II. LITERATURA

- Biczak G., Rabiega M., Rębisz P., *Kościół NMP w Nowym Kościele na tle architektury sakralnej 1. połowy XIII w.*, „Architectus”, 1 (2019), s. 129–144.
- Cwojdziniński S., Pacuła J., *Rejon Świerzawy [w:] Geostrada sudecka – przewodnik geologiczno-turystyczny*, Warszawa–Praga 2013, s. 52–59.
- Goliński M., *Dzieje zamku Wleń [w:] Wleński mikroregion osadniczy w X–XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, J. Piekalski (red.), Wrocław 2017, s. 35–42.
- Gunia T., *Wycieczka 11. Sędziszowa–Jerzmanice Zdrój [w:] Przewodnik geologiczny po Sudetach*, W. Grocholski (red.), Warszawa 1969, s. 187–193.
- Hensel J.A., Rambach F.E., *Protestantische Kirchen-Geschichte der Gemeinden in Schlesien nach allen Fürstenthumern, vornehmsten Städten und Oertern dieses Landes*, Leipzig–Liegnitz 1768.
- Kettner Ch. A., *Schönau's Stadt- und Kirchen Geschichte, nebst einem vorangeschickten kurzen Abrisse der Geschichte von Schlesien und der schlesischen Religionsgeschichte, zum 100jährigen Kirchenjubiläum der evangelischen Gemeinde, Hirschberg* 1841.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H–O)*, Wrocław 1994.
- Lasota C., Rozpędowski J., *Nowy Kościół, pow. Złotoryja*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 5 (1971), s. 206–207.
- Legut-Pintal M., *Śląski model melioratio terrae na przykładzie ziemi nysko-otmuchowskiej i Pogórza Kaczawskiego [w:] Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, D. Adam-ska, K. Chrzan, A. Pankiewicz (red.), Wrocław 2017, s. 179–194.
- Lutsch H., *Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3: *Der. Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891.

- Możdżioch S., *Archäologische Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Schlesien* [w:] *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, J. Henning, A.T. Ruttkey (Hrsg.), Bonn 1998, s. 276–291.
- Pencakowski P., *Historia świętej Katarzyny Aleksandryjskiej. Gotyckie malowidła ściennie w korpusie kościoła w Świerzawie na Dolnym Śląsku* [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak (red.), Kraków 2007, s. 31–45.
- Pieńkowska-Wiederkehr P., *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych* [w:] *Fasciculi Historici Novi*, t. 11: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, R. Michałowski (red.), Warszawa 2011, s. 149–374.
- Ruchniewicz M., Wiszewski P., *Życie w dolinach. Dzieje Świerzawy i okolic*, Wrocław 2015.
- Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, H. Neuling (Hrsg.), Breslau 1902.
- Sędziszowa [w:] *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 7: *Pogórze Kaczawskie*, M. Staffa (red.), Wrocław 2002, s. 493–499.
- Steinborn B., *Złotoryja, Chojnów, Świerzawa. Zabytki sztuki regionu*, Wrocław 1959.
- Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.
- Uhtenwoldt H., *Schönau an der Katzbach. Vom Lebensweg einer kleinen schlesischen Stadt*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, 6/7 (1941), s. 41–42.
-